

Мирјана Бојанић Ђирковић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департаман за србистику

УДК 821.163.41.09-94:398
94(497.1)“1941/1945“
Оригинални научни рад
Примљено: 10. 9. 2024.
Прихваћено: 10. 10. 2024.
<https://doi.org/10.46630/gsrj.22.2024.02>

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА УСМЕНИХ СВЕДОЧАНСТАВА ТОПЛИЧАНА О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

У раду представљамо резултате истраживања *Усмених сведочанстава Топличана о Другом светском рату*, насталог у оквиру истоименог пројекта подржаног од стране Општине Блаце (Топлички округ), а спроведеног у периоду 2023–2024. године. Такође, рад је резултат на пројекту *Књижевна прошлост и садашњост на простору југоисточне Србије (О-19-18)* Огранка САНУ у Нишу. Истраживање је представљено са методолошког аспекта који обухвата: интенције, ток истраживања, дескриптивнопоетичко одређење усменог сведочанства, типологију прикупљених усмених сведочанстава, остале аспекте казивања Топличана о Другом светском рату (језичке, фолклорне, антрополошке), као и контекстуализацију у корпусу досадашњих истраживања сличне тематике и методологије.

Кључне речи: сведочанство, усмена историја, животна прича, Топлица, Други светски рат.

1. Интенције

Истраживање усмених сведочанстава Топличана о Другом светском рату резултат је континуираног ауторкиног усмерења ка књижевно-научним врстама, нарочито писане мемоаристике, чија је поетика, тумачена у дијахронији са аспекта развоја жанра као кључног проблема, временски – до почетка 21. века, након опсежнијег проучавања публикована у књизи *Морални сведок: савремена поетика мемоара* (2022). У наведеној научној монографији, као једно од кључних места промене у жанру мемоара (у контексту ауторске, писане књижевности) истичу се сведочанства о Другом светском рату, преваходно о Холокаусту, што је, у датој књизи, између осталог аргументовано кроз анализу мемоарско-аутобиографских дела Прима Левија, а у теоријско-методолошком контексту концептом *моралног сведока* Пола Рикера. *Наставак* истраживања ипак треба схватити условно; реч је о континуитету у погледу тематике (Други светски рат), али се, за разлику од писаних ауторских (или ауторизованих) мемоара сада усмеравамо ка усменој мемоаристици, културно-историјски и друштвено-политички

ка Топлици као локалитету у раздобљу Другог светског рата, обележеног разједињеним братоубилачким сукобима и уједињеним оружаним борбама најмање двеју војних јединица, партизана и четника², са додатним локалним специфичностима на микро-плану *сукоба* (у најширем значењу), као и *одјека* (можемо рећи – последица учешћа у борби, деловања у војној јединици или неслагања на индивидуалном и породичном плану); стога се наведени узорак, бар у историјском контексту, овде не сагледава као *mise en abyme* Другог светског рата на простору тадашње Краљевине Југославије. Међутим, у контексту усмене мемоаристике овај узорак може бити *слика у слици* осликавања Другог светског рата у индивидуално-колективним причама у контексту усмене књижевности на простору данашње Републике Србије.³

2. Ток истраживања

Истраживање је започето у другој половини 2023. године проучавањем дотадашње прикупљене и публиковане (или на неки начин похрањене) грађе усмених сведочанстава о Другом светском рату уопште, као и састављањем библиографије досадашњих научно-стручних текстова, монографија, зборника, темата или хрестоматија у вези са нашом изабраном темом. Том приликом дошли смо до податка о формираној збирци сећања учесника Другог светског рата, забележених у оквиру пројекта *Усмена историја – сведочанства учесника антифашистичке борбе*, који је резултат „заједничког подухвата фондације Хајнрих Бел из Београда, Савеза антифашиста Србије и Независног удружења новинара”⁴. Као примарни циљ овог пројекта истиче се дијалог с прошлошћу⁵ у смеру критичког преиспитивања званичних институционализованих наратива о Другом светском рату на простору тадашње Југославије, нарочито у вези са Народно-ослободилачким покретом, а у домену ове уже тематске целине – са намером налажења дивергентних гласова и алтернативних виђења; наизглед, реч је о „демократизацији” у погледу „позваности” (релевантности) говора о (за)да-

² Војне јединице наведене су азбучним редом.

³ Напомињемо да наше истраживање у овом тренутку не претендује на наведене закључке.

⁴ Опширније о пројекту в. на линку: <https://rs.boell.org/sr/2012/11/01/usmena-istorija-svedo%C4%8Danstva-u-%C4%8Desnika-antifa%C5%A1tisti%C4%8Dke-borbe> (21. 8. 2024)

⁵ Уп. „Циљ овог пројекта управо је тај да се отвори простор за критички осврт на тенденције садашње политике сећања и на друштвене и културне манифестације које произлазе из ње. Са друге стране настојимо да овим отпочнемо дијалог у вези са антифашистичким покретом, осврћући се на њега, скоро седамдесет година касније, и након што се распала држава за коју се тада борило. Да ли можемо на исти начин говорити данас као што се говорило некад? И да ли се нешто прећутало?” (<https://rs.boell.org/sr/2012/11/01/usmena-istorija-svedo%C4%8Danstva-u-%C4%8Desnika-antifa%C5%A1tisti%C4%8Dke-borbe>, 31. 8. 2024)

тој теми. Иако садржај упитника коришћеног за потребе овог истраживања није познат, из видео-записа разговора са испитаницима евидентно је њихово усмерење ка сопственом (и колективном) учешћу у народноослободилачкој борби, а у самим наративима учачамо да је значајан простор посвећен *личном* (ограђујемо се од квалификације *субјективном*) сагледавању учешћа и улоге одређене војне (и/или паравојне) јединице тадашње Југославије у Другом светском рату. Записи су превасходно базирани на фактографији, и у форми су извештаја; дигресије које се тичу ширег контекста Другог светског рата и учешћа у рату сведене су на минимум. Сходно интенцији истраживача у оквиру наведеног пројекта, можемо рећи да је остварен циљ ширења могућности појединаца за учешће у јавном дискурсу (пост)југословенских република о Другом светском рату на подручју тадашње Југославије. Наше истраживање је неинтенционално у смислу експлицитног или имплицитног усмеравања саговорника ка фактографији (догађајима/борбама и личностима/борцима) или ка ревизионизму одређених институционализованих наратива, нарочито оних о партизанима као носиоцима народноослободилачке борбе. Потом, усмерено је ка обичном човеку који се не издваја у погледу функције у одређеном војном одреду, партији и др. Циљ нашег рада био је сакупљање приватних, породичних наратива о Другом светском рату, у ширем контексту (локалном друштвено-културном, окружном; фолклорном; етнографском; језичком и другом).

3. Дескриптивнопоетичко одређење усменог сведочанства

Појам индивидуално-колективне приче, како смо испрва назвали сегменте грађе прикупљене током истраживања које представљамо овом књигом, на први поглед и у контексту жанровског система фолклора може бити излишан: подразумева се да *прича* која се *преноси* и *опстаје* у колективу јесте „верификована”, (опште)прихваћена. Унутар самог жанра усмене мемоаристике која се термилолошки најпрецизније, а најобухватније одређује *предањима*, индивидуално-колективна сведочанства наших испитаника кореспондентна су у „намери да се истина каже” (Поповић Николић 2016: 11). Овде је углавном реч о (а)типичној ситуацији непосредног стицања искуства у периоду детињства (већина испитаника је у време почетка Другог светског рата у тадашњој Југославији, и за време његовог трајања било узраста 5–9 година); искуство, о коме се приповеда на упит, најчешће је мотивисано питањима уопштеног типа са циљем елиминисања (или свођења на најмању меру) усмеравања саговорника; *vice versa*, овакав приступ додатно растеређује „пролаз” ка доживљајном, (парадоксално) заобилазним *путима* „скривеног” индивидуалног памћења (и личне процене упамћеног), насупрот стаза(ма) породичног или ширег колективног наратива о датом до-

гађају, ситуацији или личности. Приповедање, махом у првом лицу, често задобија полифони карактер – у њега се инкорпорира прича пренета непосредно од чланова породице, фамилије, комшија, мештана; међутим, она интерферира са индивидуалном причом (и памћењем) саговорника идентификацијским маркером у погледу форме (приповедање у првом лицу народним говором са архаичном лексиком), док се на плану садржаја уочава (накнадна) процена „преузете”, односно усвојене приче; овакву ситуацију налазимо у причи Јулијане Ђорђевић која се, исприповедана на фону мајчиног казивања (садржински и језичком конструкцијом) удаљава од наслеђеног става о опозитном вредновању учешћа двеју војних јединица у Топлици у Другом светском рату. Нивелисање опозиције добро – лоше, браниоци – издајници, пријатељ – непријатељ, свој – туђ, у сва три граматичка рода, у већој или мањој мери заступљено је у свим причама наших информаната. Многе од прикупљених прича опстајале су као породичне приче и тематиком (нпр. о званично неразјашњеним убиству члана породице, уз више исказа и аргумената о злочинцу који су остали и опстали у усменој комуникацији), и формом – често је реч о наративима који, из одређених разлога, нису прелазили (а ни превазилазили) породичне или месне оквире. Каткад смо дошли и до посредних сазнања о тенденциозном уништавању писаних трагова о неразјашњеним сукобима и убиствима (в. сведочанство информанта С. М.). Овакве приче би се само условно могле назвати колективним: у појединим селима топличког округа суседна капија је међа дате приче; дословно, уласком у друго двориште, мењају се улоге актера дате приче и општи став према историјском догађају.

Након ове дигресије, можемо дати прво појашњење појма индивидуално-колективне приче, као одређења иманентног наративног корпусу у овој књизи, тачније у њеном првом делу: реч је о сведочанству базираном на непосредном доживљају или прерађеном (ређе суженом, а чешће дигресивном) приповедању „из друге руке”, каткад „из треће руке” (односно из угла другог или трећег колена); у домену приповедне перспективе, неизоставно се заузима једно становиште, општеприхваћено на породичном или ужем географско-друштвеном плану, али не без експлицирања постојања „наличја” датог наратива у контексту другог говорника. Овде се проблем жанра наших прикупљених наратива додатно усложњава: имајући у виду породичну ситуацију описану, примера ради, у сведочанству С. М., аспект сагледавања догађаја мења се у зависности од породичне гране, а каткад и унутар саме породице. У размери индивидуалног и колективног у овим причама, ипак не постоји топос у погледу „тежине таса”; и када се исприповеда као непосредно искуство, не доводи се у питање веродостојност самог сведочанства (свака од прикупљених прича у основи има историјски потврђен догађај и/или ситуацију, често у писаној форми), али се с већим пијететом приступа самом појму истине, па јој се прилази „суженије”: информанти

ово становиште експлицирају формулативним изразима „тако сам ја чуо”, „то сам ја упамтио”, „тако је мене моја мајка казивала”, уз пуну свест о могућности алтернативних праваца саме приче. Међутим, свака од прикупљених прича садржи довољно аргументације да бисмо је могли реципирати као уверљиву и веродостојну.

4. Типологија усмених сведочанстава у овој збирци

Највећи проценат грађе организоване кроз први и други одељак збирке настао је „на упит” саговорника у вези са темом сећања на Други светски рат, без ограничења у погледу визууре/фокализације; заправо, приступом примењеним током овог истраживања интендирано је информантово *сагледавање* догађаја о којима приповеда, а оно подразумева различите типове коментара и интерференцију (често уз процену веродостојности) прича које фигурирају у казивачевом пољу упамћеног. Аспект сећања као активног процеса стварања значења⁶ истичемо не да бисмо изнова потврдили тезу когнитивних психолога, нити когнитивних наратолога о наративној рефлексiji као менталној активности иманентној и процесу памћења и наративизације сећања, већ да бисмо усмерили расправу ка контексту специфичном за усмена сведочанства о рату на локалном плану⁷: казивачи су и те како свесни институционализације наратива о Другом светском рату (у Топлици, и шире), и стога неретко експлицирају да ће приповедати о ономе што није забележено у књигама (уп. „Народ може да прича свакојако, а она [моја мајка, прим. М. Б. Ћ.] мене није причала да су дизали матике. Имам децу, греота да се лаже.”, казивача Ј. Ћ.). Контекст сакупљања и чувања грађе у приватном архиву породице Весић сведочи о немогућности публикавања (односно, институционализације) усмене (алтернативне, али не апокрифне) историје ни на локалном нивоу, у одређеном временском раздобљу (у овом случају, реч је о 80-им годинама 20. века). Иако свесни палимпсестног контекста обликовања историјског наратива о Другом светском рату (тачније, идеолошких прерада наратива до озваничења, што је подразумевало преуспевања и изостављања било одређених догађаја, било личности), саговорници нису вршили аутоцензуру – нису изостављали казивања о нерасветљеним злочинима (в. приче Ђорђа Ераковића и Симеона Маринковића), нити детаље који се косе с општеприхваћеном карактеризацијом одређене групе

⁶ У овом контексту Ејбрамс тумачи сећање као активан процес *призивања* (слика, прича, искустава, осећања), *сређивања* и *смештања* наведених елемената у оквиру наратива који потом бива уобличен и друштвено-културним контекстом. Опширније у: Lynn Abrams, *Oral History Theory*, London: Routledge, 2010, pp. 78–79.

⁷ Уп. са радом Ивана Праштала „Обликовање искуства Другог светског рата у склопу животне приче”, *Фолклористика*, бр. 8, св. 1–2, 2023, стр. 89–130.

војника (в. причу Јулијане Ђорђевић).

Поједина сведочанства (Светолика Челића, Константина Ђорђевића, Јулијане и Момира Ђорђевића, Богосава Ћурчића) прикупљена су групним разговором, коме су каткад присуствовали и чланови уже породице. Овакав метод прикупљања грађе је драгоцен из угла објективности самог наратива (присутни често потврђују, ређе оповргавају да је *било баш тако*, како је приповедано), корективности (исправљања погрешака у погледу номинализације личности, локалитета и сл.) и дигресивности (појашњавања просторно-географских одредница поменутих догађаја и ситуација, или пак наративизацијом одређених локалитета кроз оквире предања и сл.; в. причу о Калиграду у казивању Светолика Челића). Хронотоп казивања у овој збирци увек је била породична кућа, или окућница (двориште), што је допринело мотивацији приповедања и развијању приче, а са аспекта рецепције – укупном утиску уверљивости казивања. Током разговора саговорници су често користили деиктике, а овакав елеменат приповедања сам по себи доприноси слушаочевом/читаочевом урањању у *свет* приче. И у улози саговорника (испитивача), и из угла транскрибера прича, сведочимо о подједнако интензивном учинку деиктика (в. „*баш овде у мом дворишту*”, Љ. М.; „*Бугари били поставили шатор на брдо онде, па тукли*”, Р. Р.).

Простор казивачеве приче у контексту наше збирке усмених сведочанстава обухвата породични наратив, где су подједнако заступљени мајчина/бабина и очева/дедина прича, обично истоветне тематике али у мањој или већој мери различите реторике; тако је мисао водиља Живадинкиног (Ж. У.) приповедања понос, док се Светолик Челић, као непосредни учесник ратних збивања усмерава ка нарацији у изворном значењу појма (*низања догађаја*), док поједине ситуације предочава с дозом хумора, што доприноси лакшем читаочевом урањању у свет суштински трагичне приче. Ова (условно речено) дихотомија у погледу доминатних облика приповедања (описа и коментара наспрам нарације), те „похвална” реторика (патос и етос) насупрот логосу нису родно обележје дискурса у овој збирци; примере похвалне реторике налазимо и у приповедању Љубинка Милосављевића и Ђорђа Ераковића. Када је реч о „објекту” похвалне приче, сразмерно су заступљени наративи о жени (*Прича о партизанки Милицы Вељковић Живадинке Убавић*) и мушкарцу (личности/лику ђеда Јована Перова Ераковића у причи *Кад је најопасније – најмање се плаши Ђорђа Ераковића*). У прикупљеним усменим сведочанствима нема поларизације ни у погледу личног/колективног искуства: сви казивачи приповедали су о непосредном искуству из угла детета и одраслог човека, интерферираног са породичним наративом, ужим колективним наративом (села) и у корелацији са општим виђењем Другог светског рата у Топлици које се не односи на институционално сагледавање, већ на епско уопштавање (без поједностављивања) ситуација формулама које овај историјски догађај сагледавају у кључу апокалиптичких нарати-

ва (в. инципит приче Р. Р. где се предстојећи рат мотивише земљотресом на Копаонику у марту 1941. године). На микро плану приче, формулативно приповедање налазимо у сегментима о одласку у рат, праћеном благослови-ма (в. причу Јулијане Костадиновић о благосиљању мајчиним млеком), (за) клетвама („Срећан вам пут, јунаци, не вратио се ко изд’о!”, у причи Ђорђа Ераковића), или веровањима у функцији предсказања („И изнели у дво-риште вино и пију овако, чаше ове (показује, прим. М. Б. Ћ.) им целе у вину, бацају чаше увис како ко попије; коме се поломи, тај ће да погине (добро, сад то је неко веровање”, у причи Рада Ракоњца).

У садржају усмених сведочанстава Топличана о Другом светском рату у овој збирци, уочавамо неколико тематских целина:

- Детињство и одрастање у ратном времену (опште место свих при-ча првог поглавља збирке)
- Одлазак у рат: мобилизација, добровољство
- Заробљавање, ослобођење или погибија члана/чланова породице или мештана
- Одмазда због учешћа у борби на одређеној страни (у оквиру од-ређене војне јединице)
- Свакодневни живот у ратном времену
- Прича о малом човеку
- Интегрално сагледавање Првог (Великог) и Другог светског рата у Топлици
- (Далекосежне) последице рата на (чешће) индивидуалном и (ређе) колективном плану

У погледу начина обраде наведених тематских целина (мимо контекста одређене приче) уочавамо честу експлицитну карактеризацију личности, односно јунака – борца, члана породице или мештанина, у погледу њего-вих моралних особина, али и из угла социјалног сагледавања: тако прича о малом, обичном човеку (деди, оцу, брату, стрицу, комшији) прераста у нара-тив о хероју, каткад исприповедан по одисејевској матрици повратка из рата (овде, из заробљеништва). Поједине личности у прикупљеним казивањима обликују се по моделу јунака Солунца или војника Краљеве гарде; док је први јунак сагледан кроз топос континуиране жртве и поноса породице, ужег и ширег колектива, приповедање о обојници јунака каткад се приближа-ва патосу у разним нијансама задивљености, усхићености, егзалтираности и сл. Више наративних сегмената усмерено је као обликовању лика прага-оца – деде, оца, домаћина који се труди да поврати одузето (имање, стоку) или да се избори за правду и ослободи заробљеног сина (као у казивању информанта С. Ч.); да прехрани породицу и сачува је на окупу (казивање Ћ. Е.). У интегралном приповедању о два светска рата (често без заобилажења Балканских ратова) уочавамо наративну матрицу усмене бајке са јасном и оштром поларизацијом добра и зла (у односу на браниоца и непријатеља);

међутим, сама прича о Другом светском рату имплицитно је уобличена библијским моделом приповедања о братоубиству; у више наврата Други светски рат назива се братоубилачким, и из угла *приповедног* (одраслог) ја сагледава се као најстрашнија казна (због „ударања” на своје најближе) и опомена (в. казивање С. М.).

У већој или мањој мери, казивања из првог поглавља збирке можемо назвати *животном причом*⁸ по (ауто)биографском моделу: приче „Ја пешчанијом низ пут, немам кад да жалим ноге!...”, „Кад је најопасније – најмање се плаши...”, „Археологија сећања” и „Баци то преко леђа и иди даље – мора да се живи...” у целини прате животни пут казивача (С. Ч., Ђ. Е., Р. Р. и С. М.). Усмена историја⁹, засебан жанр и циљ нашег теренског истраживања, у прикупљеној грађи смештена је унутар животне приче као крвног жанра. У самој животној причи препознајемо породични наратив са елементима породичног предања (в. причу о породици Ераковић, казивача Ђ. Е.); каткад се породично предање базира на хибрису као узроку-одговору на потоња страдања у породици (казивање Ж. У. о непокопаном страдалнику у аудио-запису).

5. ОСТАЛИ АСПЕКТИ СВЕДОЧАНСТАВА ТОПЛИЧАНА О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

– ЈЕЗИЧКИ, ФОЛКЛОРНИ, ГЕОГРАФСКИ, АНТРОПОЛОШКИ

Усмена сведочанства публикована у овој књизи исприповедана су народним говорима заступљеним на територији Топличког округа. Уз напомену да није увек реч о целовитом приповедању на народном говору, приче

⁸ Истражујући усмену грађу о Другом светском рату у студији „Титовим стазама револуције, или богазама усмене историје”, Јеленка Пандуревић (2021: 197–222) разматра (ко)релацију форми обликовања наведених казивања: усмена историја као крвни жанр обликује се према три доминантна модела приповедања – животној причи, породичном предању и (ауто)биографском наративу, појашњавајући да „у наративној организацији личног и колективног сјећања казивачи често посежу за традиционалним обрасцима који обезбјеђују прихватљиву интерпретацију (за породичне, а онда и личне идентитете) фондирајућих догађаја и поступака који су из аспекта званичног, идеолошког прихватљивог и потенцираног дискурса деградирани.”

⁹ Наведена синтагма у функцији жанровског одређења експлицирана је *Сећањима учесника Другог светског рата*, забележених у оквиру пројекта *Усмена историја – сведочанства учесника антифашистичке борбе*, који је подржала Фондација „Хајнрих Бел”. Појашњавајући наведени жанр, Ђорђевић Белић и Пандуревић (2021: 177–178) истичу да „наративи у којима су комплексни историјски процеси сагледани из личног угла или породичне перспективе свакако посредују прошлост, али су доминантно одређени афективним, експресивним и имагинацијским приповедачким планом. Мада превасходно јесу усмена историја, ове породичне 'приче из живота' заправо неретко нуде доживљај историјског збивања структуриран према препознатљивим мотивима и моделима усмене традиције”. Опширније в. у: Смиљана Ђорђевић Белић и Јеленка Пандуревић, „Фолклор Народноослободилачке борбе (НОБ-а): изазов постсоцијалистичке и постјугословенске хуманистике”, *Књижевна историја*, год. 53 бр. 174, 2021, стр. 163–185.

према доминантним дијалекатским обележјима можемо разврстати на следећи начин:

- Казивања косовско-ресавским дијалектом као доминантним обележјем (*Од Београда до Претежане априла 1941. – прича о Николи Вељковићу, војнику Краљеве гарде; Прича о партизански Милици Вељковић; Ја нешчанијом низ пут – немам кад да жалим ноге!...; Страдање на Стоваришту и бег кроз маглу; Археологија сећања; Од Солунског фронта до Другог светског рата*). Ова сведочења прикупљена су у следећим селима општине Блаце: Претежана, Горња Јошаница, Пребреза и Ђуревац.
- Казивање стандардним језиком са обележјима зетско-сјеничког говора (*Кад је најопсаније, најмање се плаши – прича о породици Ераковић с оне стране фронта*), забележено у Куршумлији.
- Казивање призренско-тимочким говором (*Добро смо преживели, добро смо остали...*), забележено у Доњој Коњуши у Белољину (Град Прокупље).

Поред ових аспеката грађе значајних за дијалектолошка истраживања, поједине приче наших информаната садрже ризницу народних обичаја и веровања: Јулијана Ђорђевић и Раде Ракоњац приповедали су о обредима који прате одлазак војника у рат; неки су везани за веровања или гатања, а неки су у функцији магисјких радњи (заштите мајчиним млеком). У причи Светолика Челића налазимо сегменте о тадашњој народној медицини (у вези са лечењем *ницине*). Љубинко Милосављевић и Ђорђе Ераковић су оставили значајна сведочанства о приватном животу у Топлици за време Другог светског рата; реч је о животу у задрузи, опису сеоске куће (богатије и сиромашније), начину припремања хлеба. Светолик Челић је сачувао од заборава опис колибе, обично грађене на рубу села, махом за потребе чобана; колиба би каткад била коришћена и за спремање сира, а услед несрећа (спаљивања кућа од стране бугарске војске) била је и привремени смештајни објект породице (као у казивању Добриле Бирке Којић). Симеон Маринковић је сведочењем о Другом светском рату обухватио и друге аспекте приватног и јавног живота у селу Попови – прослављање славе, одлазак у цркву на празник, сабор и др. Фолклорни материјал је у овој збирци заступљен и кроз народне пословице, изреке и стихове епских песама; стога смо најмање три саведочанства насловили наведеним кратким усменим обликом: *баци то преко леђа и иди даље; кад је најопасније – најмање се плаши; прего ун поко пање, стимати сињори*.

6. На фону претходних истраживања

Уз методолошко-тематску корелацију нашег истраживања са архивском рукописном грађом породице Весић, на шта је указано у претходним одељцима, овде ћемо детаљније упутити на публикације које у већој или мањој мери садрже транскрипте усмених казивања Топличана о Другом светском рату.

Када је реч о аспекту целовитости, најпре треба поменути књигу *Црне приче: записи о злоделима првог бугарског окупационог корпуса на територији Топлице, и Добрича у II светском рату* (1982) Милинка Алексића, митраљесца у II батаљону XXIV српске бригаде током Другог светског рата. Намера сакупљача и приређивача наведене књиге превасходно је била дати хронику и опис злочина Првог бугарског окупационог корпуса до којих је дошао истраживач. Међутим, претходна интенција насловљавања књиге према *памћењу сагрешења*¹⁰, открива постојање приређивачеве намере за удаљавањем од чистог хроничарског казивања. Претпостављамо да је хроничарско приповедање у коначној верзији књиге добило примат услед ауторове двоструке тежње за објективношћу, зарад којих се удаљио од сопственог сведочења и своје записе свео на на форму кратких извештаја казивача. Стога су прикупљене приче презентоване уз претходну селекцију – кроз одломке сведене на хронолошко низање догађаја. Текстови су углавном *локално* организовани (према местима где су подаци сакупљени). Да је тежиште Алексићевих текстова фактографија, сведочи и навођење имена испитаника од кога су *подаци* прикупљени. Наводимо карактеристичан пример записа из збирке *Црне приче*:

„ 12. Добри До (одломак)

Августа 1943. године камионима су дошли Бугари из Куршумлије у Добри До. Убили су чика Николу Ђорђевића (72 год.) из Трпезе. На сред пута убили су ковачког шегрта Драгољуба Пејовића (19 год.) и Рајка Јелића. Убили су учитеља Љубу, родом из Пирота, који је због болести пуштен из ропства и из дворишта нигде није излазио.

У јесен 1943. године, у засеоку Вуче, ухапсили су Милеву Вучић – Колаковић, довели у Добри До и код основне школе стрелићали. Њен грех су били неразмештени кревети. Наиме, кад су јој упали у кућу, ова ситна црномањаста жена, која је од чељади имала само мужа, и посињеног сестрића, није стигла да препростре кревете.

– Тука су спавали шумците! – повикали су на жену и почели да је туку.

¹⁰ Уп. „Сам наслов *Црне приче* дошао је после наслова *Топлица памти и сагрешења*.” из говора написаног у Горњој Речици јула 1969. године. Међутим, иницијална интенција очувана је у појединим насловима прича: „Ситори Михаилов”, „Погреша ли отац Андреја?” и „Један Нечовек и два Човека”. Све је нав. према: Милинко Алексић, *Црне приче: записи о злоделима првог бугарског окупационог корпуса на територији Топлице, и Добрича у II светском рату*, Прокупље: Општински осбор СУБНОР, 1982, стр. 198; 81; 85; 179.

Стрељана је ујутру, око десет часова, датума се не сећам, била је јесен 1943. године.

Податке даје:
Божидар Митровић” (Алексић 1982: 154)

Проф. др Владимир Вујичић је сачувао од заборава неколико ратних прича из Топлице, објављујући их у одељку „Прилог 19: Сведочења преживелих из строја смрти” монографије *Стотридесетједна годишњица Горње Јошанице* (Београд, 2012). Аутор-истраживач дословно је наводио прикупљена сведочења Гвоздена Вујачића и Радивоја Челића, бугарских заробљеника који су преживели стрељање мештана из подјастребачких села 22. јуна 1942. године. Сегменти ових прича наведени су према запису Радолуба Глигоријевића, вероватно објављеног у некој од топличких дневних публикација.¹¹ О наведеном историјском догађају Вујичићу су непосредно сведочили Јован Лазаревић, Стојадин Јевтић и Драган Костић, сви мештани Горње Јошанице. С обзиром на то да је стрељање мештана топличких села на Стоваришту тема неколико прича наших казивача, Вујичићеви записи сагледани су у релацији са самом грађом у првом одељку наше будуће публикације.

Књига *Блаце. Историја цркве, становништва и насеља* (2014) Душана Миљковића садржи упућивања на начин рада близак методологији наше монографије: поједина поглавља Миљковићеве књиге су заснована су на личним сведочанствима мештана одређеног села које је предмет истраживања, или су пак поткрепљена таквим подацима. Подаци о усменим казивањима као изворима информација су често давани експлицитно, у фуснотама¹², или је пак парафразама упућивано на упориште дате фактографије у причама мештана. Миљковић је одређеном исказу приступао палимпсестно и користио га је у разним аспектима свог истраживања: конфесионалном, историографском, географском, демографском, фолклорном и др. У одељку о селу Кашевару Миљковић је забележио историјски значајне податке о мештанима интернираним у немачке логоре; тако наилазимо на податке о повратнику из логора „Маутхаузен” – Будимиру Павловићу, уз шта је важан и испитаников коментар о нерадом казивању о патњама и страхотама у овом немачком, нацистичком концентрационом логору. Међу мештанима – повратницима из немачких логора јесу Борисав Недељковић, Милановић Милашин Мика, Вула Васиљевић Милановић, Станоје Спасић, Диконије

¹¹ Р. Глигоријевић је као публициста највише сарађивао са *Топличким новинама*. Значајан је и његов књижевни рад у Топлици, из кога издвајамо најновије књиге *На брезу памћења* и *Аманет духовног пастира Романа*.

¹² Као пример, наводимо фусноте бр. 505 и 506. у поглављу „Кашевар, Црква и црквешта”: „Светозар Тоza Милановић, рођ. 1950. године у Г. Кашевару; разговор вођен на дан 3. 6. 2013. године у 13.10 сати” и „Томислав Стевчић, Г. Кашевар, 25. 1. 2013. године” (Миљковић, Душан ипођакон, *Блаце. Историја цркве, становништва и насеља*, Блаце, 2014, стр. 147).

Стевчић, Славко Стевчић, Мирољуб Јанић. Од пратећих података налазимо навођење да су мештани у Кашевару махом били симпатизери партизанског покрета, и да су неки од њих (Мирољуб Јанић) били актери у борби против Немаца и Бугара; неки од њих су пре рата, а неки након ослобођења (Борисав Недељковић, Вула Васиљевић) били војни службеници – командири, резервни официри и др. Поједини мештани Кашевара су након ослобођења боравили у иностранству (Енглеској, Америци – Чикагу), а јединствен је пример командира Мирољуба Јанића који се, након заробљавања од стране Бугара на Овче-пољу и одвођења у Битољ пешке вратио у Топлицу. (Миљковић 2014: 147)

Миљковић је користио и необјављене личне записе, попут оног у приватној архиви Милорада Миљковића из Трбуња (рођ. 1907), чије сведочанство, због најнепосредније корелације са методологијом нашег истраживања, овде наводимо у целости:

„У зиму 1943, нешто после Божића, моју кућу су окупирали партизани, у раним вечерњим сатима. Имали су капе на глави такозване титовке, са петокракама, са предње стране, док су од позади имали кокарде. У велику гостинску собу су унели сламу, заложили ватру у кубету, и ту остали до нека доба ноћи. Ја сам у кући био са мајком, женом и четворо малолетне деце. Кад су дошли овамо само су рекли: домаћине, ноћас кућа није твоја. Ако сам ишао у своју бачвару да наточим ракију коју су тражили, нисам могао сам да идем, већ ме пратила стража. Ако сам хтео у ВЦ да идем, пољски, пратила ме је стража, као и приликом доношења дрва за огрев. Приметио сам да су имали и рањенике, и да су се много бринули о њима. У неко доба после поноћи чуо се прасак пушке у даљини. Само су кратко рекли: пст, покрет! И за тили час нестали. Брзо сам узео да почистим собу од сламе, испалих метака, и старих и тврдих кора хлеба, па заложим кубе, јер је већ било пред зору, кад ето ти неко лупа на врата. Отворим, а испред мене три човека, наоружани до зуба, назваше ми добро јутро па пре него што сам било шта рекао уђоше у кућу. Седоше за сто, мало разгледаше, па започеше са питањима. Ко ми је био то ноћас, и какве ја везе имам са том војском, колико има чланова у кући, каквог сам имућног стања, имам ли ракију, месо и хлеба, или било шта од хране. Мајка брзо устане, припреми им доручак, скувам им ја врућу ракију и лепо поразговарам са њима. Прекрстим се у име Бога и кажем им да ја не познајем војску, ни који су, ни где су отишли... А они мени кажу да они све знају и да је моја срећа што сам поштен човек и верник, и што имам малу децу, иначе би они са мном другачије, да сам их слагао. И тада су ми рекли да су они четници...” (Миљковић 2014: 538)

У одељку књиге о селу Гргуру Миљковић наводи још неколико података о заробљеницима немачких логора – Богдану Васиљевићу, страдалом 1943. Миљковићева монографија, нарочито њени делови о Гргуру, значајни су и као писана потврда закључака изнетих у неколико усмених казивања наших информаната (Светолика Челића, Константина Ђорђевића) о привр-

жености мештана Гргура партизанима и сарадњи са њима, као и о честој „присмотри” села од стране четника због поменуте сарадње (Миљковић 2014: 203).

На фону наведене грађе, наше истраживање је директно коресподентно са одређеним историјским догађајима (стрељање мештана јастребачких села 22. јуна 1942. године) и чињенично, и у ширем смислу садржајно јер се догађај не сагледава у супротности са општим ставом колектива, па ни званичне историје. У погледу опсега, усмена сведочанства која смо прикупили омогућавају вишеструку контекстуализацију (о)сведочених догађаја; ти контексти су породични оквири, фамилијарни, ужи месни али и шири окружни, па чак и државно-политички; поједина сведочанства прате пут преживелих и ван граница тадашње Србије.

Цитирана литература

- АЛЕКСИЋ, Милинко. *Црне приче: записи о злоделима првог бугарског окупационог корпуса на територији Топлице, и Добрича у II светском рату*, Прокупље: Општински осбор СУБНОР, 1982.
- БОЈАНИЋ ЋИРКОВИЋ, Мирјана. *Морални сведок: савремена поетика мемоара*. Ниш: Универзитетска библиотека „Никола Тесла”, 2022.
- ВУЈЧИЋ, Владимир. *Стотридесетједна година Горње Јошанице*, Београд: Отворена књига, 2012.
- ЂОРЂЕВИЋ БЕЛИЋ, Смиљана и Јеленка Пандуревић. „Фолклор Народноодбодилачке борбе (НОБ-а): изазов постсоцијалистичке и постјугословенске хуманистике”, *Књижевна историја*, год. 53 бр. 174, 2021, стр. 163–185.
- МИЉКОВИЋ, Душан ипођакон, *Блаце. Историја цркве, становништва и насеља*, Блаце, 2014.
- ПАНДУРЕВИЋ, Јеленка. „Титовим стазама револуције, или богазама усмене историје”, *Књижевна историја* 0350–6428, 54/177, 2022, стр. 197–222.
- ПОПОВИЋ НИКОЛИЋ, Данијела. *Други свет: студије о демонолошким предањима и тужбалицама*. Ниш: Филозофски факултет, 2016.
- ПРАШТАЛО, Иван. „Обликовање искуства Другог светског рата у склопу животне приче”, *Фолклористика*, бр. 8, св. 1–2, 2023, стр. 89–130.
- ABRAMS, Lynn. *Oral History Theory*. London: Routledge, 2010.
- Усмена историја – сведочанства учесника антифашистичке борбе*, <https://rs.boell.org/sr/2012/11/01/usmena-istorija-svedo%C4%8Danstva-u%C4%8Desnika-antifa%C5%A1tisti%C4%8Dke-borbe> (21. 8. 2024)

Mirjana Bojanic Ćirković

METHODOLOGY OF RESEARCHING THE ORAL TESTIMONY ABOUT THE SECOND WORLD IN TOPLICA

In this paper, we present the results of the research of the oral testimonies of *Usmena svedočanstva Topličana o Drugom svetskom ratu*/The Oral Testimonies about the Second World War in Toplica, created within the project of the same name supported by the Municipality of Blace (Toplički district), and carried out in the period 2023-2024. year. Also, the work is the result of the project *Literary Past and Present in Southeastern Serbia (O-19-18)* of the SANU Branch in Niš. The research is presented from a methodological aspect that includes: intentions, research flow, descriptive-poetic determination of oral testimony, typology of collected oral testimony, other aspects of Toplicas story about the Second World War (linguistic, folklore, anthropological), as well as contextualization in the corpus of previous research on similar topics and methodology.

Keywords: testimony, oral history, life story, World War II, Toplica.